

بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی مردم از حقوق شهروندی و کرامت انسانی؛ مطالعه موردی: دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز

حسین احمدی سفیدان^۱

علیرضا کاظمی زاد^۲

چکیده

هدف: با توجه به پایه‌گذاری جمهوری اسلامی ایران بر اساس موازین اسلامی و اینکه از اهداف اصلی آن احیای کرامت انسانی و احترام به حقوق شهروندی است؛ تحقیق حاضر با هدف بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی مردم از حقوق شهروندی و کرامت انسانی انجام شد. **روش:** در این تحقیق از روش توصیفی پیمایشی استفاده شده و جامعه آماری آن شامل کلیه دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز در سال تحصیلی 98-1397 است که 384 نفر با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای به عنوان نمونه انتخاب شدند. ابزار گردآوری اطلاعات، پرسشنامه محقق‌ساخته با روایی 0/83 و پایایی 0/87 است. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آمارهای توصیفی میانگین و انحراف معیار و آماره استنباطی تی تک‌نمونه‌ای با نرم‌افزار اس.بی.اس.اس. 23 استفاده شده است. **یافته‌ها:** یافته‌های تحقیق حاکی از آن است که انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی مردم از حقوق شهروندی و کرامت انسانی، نقش مثبت داشته است. **نتیجه‌گیری:** انقلاب اسلامی باعث ارتقای آگاهی شهروندان از حقوق مدنی، سیاسی و اجتماعی و اقتصادی خود شده است. طبق نتایج به دست آمده، پیشنهاد می‌شود رسانه‌های ملی و محلی در معرفی حقوق شهروندی بر اساس مبانی انقلاب اسلامی بیشتر تلاش کنند.

واژگان کلیدی: انقلاب اسلامی، آگاهی، مردم، حقوق شهروندی، کرامت انسانی، دانشجویان.

دریافت مقاله: 97/03/24، تصویب نهایی: 98/03/02.

1. دکتری علوم سیاسی، استادیار گروه معارف اسلامی دانشکده الهیات و علوم اسلامی دانشگاه تبریز (نویسنده مسئول) / نشانی: تبریز، چهارراه آبرسان، دانشگاه تبریز، دانشکده الهیات و علوم اسلامی / نامبر: Email: ho.ahmadi@tabrizu.ac.ir / 33377471
2. دانشجوی دکتری علوم سیاسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز و دبیر آموزش و پرورش.

الف) مقدمه

حقوق شهروندی از موضوعات اساسی مرتبط با زندگی اجتماعی انسانها در عصر مدرن است. تحولات تاریخی و نوسانات زندگی اجتماعی بشر و روابط افراد با دولتها و دولتمردان به نقطه‌ای انجامید که ضرورت وجود قواعدی برای تعیین استانداردهای قابل قبول برای تأمین شرایط مناسب در روابط اجتماعی و روابط دولت و طبقه حاکم با شهروندان احساس شد. ویژگی‌های خاص زندگی نوین، همراه با پیچیدگی‌های آن اقتضا کرد که اصول پیشرفته‌ای به طور جامع و کامل پاسخگوی نیاز بشر در این عرصه و حمایتگر افراد جامعه در برابر طبقه حاکم باشد. (والی‌زاده، 1390)

حقوق شهروندی جزء لاینفک جامعه مدنی و مبنای تشکیل آن به شمار می‌رود؛ زیرا امکان مشارکت داوطلبانه همه افراد را در تمام عرصه‌های اجتماعی فراهم می‌سازد. بنابر این، در گذر از جوامع سنتی به مدرن، تغییراتی به منظور تحقق حقوق شهروندی در سطوح فردی و ساختاری پدید می‌آید. با اتفاقاتی که در نظام جهانی به وقوع پیوسته، از جمله گسترش ارتباطات، جهانی شدن و چند فرهنگ‌گرایی، کشورها از جمله کشور ما تحت تأثیر نظریه‌ها و دیدگاه‌های جدید در ارتباط با شهروندی قرار گرفته و این امر ضرورت پژوهش درباره آگاهی از حقوق شهروندی را بیشتر می‌کند. (هزارجریبی و امانیان، 1390)

تی.اچ. مارشال در خصوص حوزه شهروندی، به سه نوع حقوق شهروندی اشاره کرده که این حقوق طی سه قرن شکل گرفته است:

1. حقوق مدنی: نخستین حقی است که در جامعه به وجود آمده است. حقوق مدنی عبارت است از حقی که امکان تملک دارایی‌ها، التزام به قراردادها، آزادی‌های حزبی و آزادی فکر و اندیشه را فراهم می‌کند. ایجاد توقعات برابر و قضاوت بی‌طرفانه در نظام حقوقی به نسبت به همه شهروندان، از جمله حقوق شهروندی مدنی است. از نظر مارشال، در جایی که حقوق مدنی وجود ندارد، امکان آزادی فردی و سرمایه‌گذاری اقتصادی نیز وجود ندارد.

2. حقوق سیاسی: عبارت است از حقوقی که امکان مشارکت مردم را در تصمیمات عمومی کشور با تشکیل احزاب سیاسی و برگزاری انتخابات فراهم می‌کند. شهروندی سیاسی همچنین این امکان را فراهم می‌کند که هر یک از شهروندان، امکان دسترسی مستقیم به موقعیتهای سیاسی در مقام رهبری احزاب دولت یا سایر حلقه‌های قدرت را به دست آورند.

3. حقوق اجتماعی: عبارت است از حقوقی که امکانات رفاهی حمایتی از فرد و خانواده‌های آسیب‌پذیر را به منظر ایجاد تعادل در زندگی رفاهی آنان فراهم می‌آورد. به طور معمول حقوق اجتماعی شامل کمکهای مالی و رفاهی به افراد کهنسال، معلول و افراد و خانواده‌های بیکار می‌شود. حقوق اجتماعی

365 **◆** بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی مردم از حقوق شهروندی ...

همچنین شامل فراهم آوردن شرایط مساوی بهره‌مندی امکانات آموزشی، مسکن و سلامتی برای همه اعضای جامعه است. بر این اساس، این امید خواهد بود که همگان از حداقل امنیت و امکان برابر فردی در روند رشد اقتصادی بهره‌مند شوند. (اسماعیلی، 1380)

حقوق شهروندی و کرامت انسانی از جمله مفاهیمی‌اند که در فرهنگ اسلامی با تأکید بسیار به کار رفته و از ارزشهایی‌اند که باید مورد توجه خاص قرار گیرند. کرامت انسانی، حافظ بسیاری از ارزشهای الهی و انسانی است؛ توجه به آن و پاسداری از حریم آن از وظایف مهم مسلمانان است. در جامعه اسلامی و در فرهنگ عملی آن؛ یعنی آنچه در عمل باید به آن پایبند بود، کرامت باید از جایگاه رفیعی برخوردار باشد. کرامت انسانی در حفظ نظام اجتماعی نیز نقش بسزایی دارد. اجتماع انسانی احتیاج به نظامی دارد که با اتکا به آن، روابط انسانها حفظ شود و به سوی کمال پیش رود. نمی‌توان در جامعه‌ای که در آن انسانها حقوق یکدیگر را محترم نمی‌شمرند، به بسیاری از اصلاحات و پیشرفت‌ها امیدوار بود.

تلاش برای تبیین جایگاه حقوق شهروندی به دنبال انقلاب اسلامی، بر اساس اصول مدون و مصوب در قانون اساسی است. قانون اساسی مهم‌ترین سند حقوقی در هر نظام سیاسی جهان معاصر برای تبیین حقوق شهروندی است؛ این قاعده در خصوص نظام اسلامی حاکم بر ایران پس از انقلاب نیز صادق است.

در آموزه‌های اسلامی، رهنمودهای مهم و اندیشه‌برانگیزی در حوزه حقوق فردی و شهروندی وجود دارد. پیامبر اسلام (ص) و وصی و جانشین ایشان، امیرالمؤمنین علی (ع) همواره منادی و مراعی آن در جامعه اسلامی زمان خود بوده‌اند. پیامبر اسلام (ص) تکمیل فضایل اخلاقی را انگیزه اصلی بعثت خود شمرده‌اند و فرمودند: «أَمَا بَعَثْتُ لَأَتَمِّمَ مَكَارِمَ الْأَخْلَاقِ». (احمدی طباطبایی، 1388)

قانون اساسی جمهوری اسلامی مصوب 1358 پس از تشریح اصول کلی در فصل اول و بیان زبان، خط، تاریخ و پرچم رسمی کشور، در فصل سوم به حقوق ملت پرداخته است. مهم‌ترین حقوق شهروندی که البته بیان جزئیات آن با قوانین عادی است و در این فصل به آنها توجه شده و مهر تأیید زده شده، عبارتند از: عدم تفتیش عقیده و تعرض به افراد به علت داشتن عقیده خاص (اصل بیست و سوم)، عدم هتک حرمت و حیثیت بازداشت‌شدگان (اصل سی و نهم)، عدم شکنجه برای گرفتن اقرار (اصل سی و هشتم)، عدم بازرسی و نرساندن نامه‌ها (اصل بیست و پنجم)، آزادی مطبوعات (اصل بیست و چهارم)، آزادی احزاب (اصل بیست و ششم)، حق تشکیل اجتماعات (اصل بیست و هفتم)، برخورداری از تأمین اجتماعی (اصل بیست و نهم) و آموزش و پرورش رایگان (اصل سی‌ام). در این سالها معنای این حقوق چنان برجسته شده که پرداختن به حقوق شهروندی، به گونه‌ی یکی از اولویتهای نظام قضایی، سیاسی و اداری درآمده است. برای نمونه، ماده 140 «قانون برنامه چهارم توسعه»، قوه قضاییه را مسئول تهیه «لایحه حفظ و ارتقای حقوق شهروندی و حمایت از حریم

خصوصی افراد» کرده است. این روند با تصویب ماده واحده «حقوق شهروندی در قانون احترام به آزادی‌های مشروع و حفظ حقوق شهروندی» ادامه یافته است. (افضلی و حسام، 1389)

فرهنگ انقلاب اسلامی که از چند دهه پیش از پیروزی در ادبیات فکری شیعه شکل گرفت، رویکرد تازه‌ای بود دربارهٔ مقولاتی انسان‌شناسی، رابطهٔ انسان با جهان و کرامت انسانی. «در این راستا، مقولاتی چون: ارتباط دین و سیاست، انتظار فرج، تقیه، جهاد و شهادت شکل گرفت که در پرورش ذهنی و تغییر نگرش به سوی قبول رسالتی تاریخی و تحول بنیادین بر اساس دین، نقش اساسی ایفا کرد.» (درخشه، 1388)

کرامت انسان در زمرهٔ مفاهیمی است که فطرت بشر با آن پیوند دیرینه‌ای دارد و انسانها در طول تاریخ برای حفظ آن تلاش‌های بی‌وقفه‌ای کرده و حکومت‌هایی را بنیان نهاده‌اند تا جایگاه رفیع خود را بازابند و مقام خلیفه‌اللهی را به خوبی ایفا کنند. ولی زیاده‌خواهی‌های انسان و دوری از منبع فیض ازلی، موجب شده است همواره از این اصل، سوء استفاده شود و دستاویزی برای کسب امیال دنیوی باشد.

اصل کرامت انسانی، بنیادی‌ترین اصل حقوق بشر و برگرفته از آموزه‌های وحیانی قرآن کریم است. کرامت و بزرگ‌منشی از صفاتی است که خداوند متعال بدان متصف بوده و از میان موجودات عالم، آن را تنها به انسان موهبت فرموده و وی را از میان موجودات عالم مکرم گردانیده است: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْوُجُوهِ وَالْبُحْرِ» (اسراء: 17) و این کرامت اعطایی، به همهٔ بشر اختصاص دارد و مختص یک گروه و یا خاص وارستگان نیست.

کرامت انسانی در دو بعد فردی و اجتماعی تبلور می‌یابد؛ بُعد فردی بیشتر به امور اخلاقی و شخصیتی انسان مرتبط می‌شود که عوامل اجتماعی در ظهور یا سقوط آن نقش اساسی دارد و کرامت او تا حدی با وضعیت نظام سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی جامعه گره خورده است؛ ولی ارتباط معنوی او با خالق یگانه و متصف بودنش به صفات الهی، می‌تواند بنیان کرامت او را پی‌ریزی کند. عدالت، زیربنای کرامت انسانی است و زندگی بر اساس تبعیض و تقسیم ناعادلانهٔ ثروت و توزیع ظالمانهٔ امکانات، بزرگ‌ترین زمینهٔ نفی حقوق و کرامت انسانهاست؛ چون با عدالت می‌توان از آزادی حقیقی که از ارکان کرامت انسانی است، بهره برد؛ با عدالت می‌توان نیازهای اقتصادی را از راه‌های منطقی و قانونی تأمین کرد و به شکوفایی اقتصادی رسید. (مطهری، 1382)

در اسلام، رعایت کرامت انسانها بر همگان لازم فرض شده است؛ ولی حاکمیت سیاسی یکی از وظایف خود (کرامت زیردستان) را باید حفظ کند و تا حد امکان، زمینهٔ تحقق کرامت انسانی را فراهم کند و با مردم با خوشرویی و مهربانانه برخورد کند. نمونهٔ بارز آن، دستورات حضرت علی (ع) به کارگزاران خراج خود و مالک اشتر در نامه 51 و 53 نهج‌البلاغه است. (جوادی آملی، 1396)

367 ◆ بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی مردم از حقوق شهروندی ...

بر همین اساس، فرهنگ انقلاب اسلامی طرحی نو در جهان معاصر و فارغ از مناسبات و روابط حاکم بر عصر جدید به شمار می‌رود. این فرهنگ، مبتنی بر باورهایی است که در اندیشه رهبران آن باید جستجو کرد. آیت‌الله خامنه‌ای بلافاصله پس از رحلت امام خمینی (ره) در پیامی درباره انقلاب اسلامی و حضرت امام (ره) می‌فرماید: «او، در عصری که همه دستهای قدرتمند سیاسی برای منزوی کردن دین و معنویت و ارزشهای اخلاقی تلاش می‌کردند، نظامی بر اساس دین و معنویت و ارزشهای اخلاقی پدید آورد و دولت و سیاستی اسلامی بنیان نهاد». (خامنه‌ای، 1368)

انقلاب اسلامی به منظور احیای کرامت انسانی، از ظرفیت موجود در جامعه، بهترین بهره‌برداری را کرد تا بیشترین تأثیر را در جهان بگذارد. انقلاب اسلامی ظرفیتهای درونی انسانها را که ناشی از فطرت الهی است، به کار گرفت تا آنچه به انسانها آزادی و کرامت می‌بخشد را محقق سازد. حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در این باره می‌فرماید: «رکن دیگر انقلاب اسلامی، توجه به کرامت انسان است. جامعه‌ای که در یک مجموعه جغرافیایی و سیاسی زندگی می‌کند، کرامتش اقتضا می‌کند که آزاد و مستقل باشد و استعداد او شکوفا شود؛ بر سرنوشت خود مسلط باشد؛ مورد تحقیر و اهانت قرار نگیرد و شخصیت ذاتی او بروز کند. این چیزی بود که در طول دوران حکومتهای استبدادی و سپس حکومت وابسته پهلوی نادیده گرفته شده بود». (سروری مجد، 1393)

در چنین انقلابی، طبعاً جایگاه انسان باید نقش اول را داشته باشد و توجه به کرامت انسانی باید سرلوحه برنامه‌ها باشد. درست است که انقلاب اسلامی در زمینه پیشبرد اهداف مادی و رساندن جامعه به قله‌های صنعت و علم پیشرفته نیز وظایف حتمی و تعطیل‌ناپذیر دارد و برای تأمین رفاه مردم نیز مسئول است، اما در مجموعه مسئولیتهای این انقلاب و نظام برخاسته از آن، کرامت انسانی حرف اول را می‌زند.

ضرورت آگاه‌سازی شهروندان از حقوق و کرامت انسانی، امری اساسی است که باید از طریق آموزش و برنامه‌های آگاه‌سازی به آن توجه شود و همچنین میزان آگاهی شهروندان برای پیشبرد بهتر اهداف آگاه‌سازی سنجیده شود (زیاری و همکاران، 1392: 61). اصلی‌ترین موضوع در زمینه حقوق شهروندی، آشنایی شهروندان با قوانین و مقررات جاری است؛ ولی چنان‌که گفته شد، بسیاری از شهروندان با اینکه در شهر زندگی می‌کنند، آگاهی درستی از حقوق و تکالیف خود ندارند. این پرسش پیش می‌آید که برای شتاب بخشیدن به فرایند تبدیل شهرنشینان به شهروندانی مشارکت‌جو و فعال در عرصه عمومی که به حقوق خود آگاه باشند، چه باید کرد؟

برای اینکه دولت‌ها بتوانند وظایف خود را به شایستگی انجام دهند، شهروندان باید به بسیاری از قوانین و مقررات در زمینه‌های گوناگون همچون: پرداخت مالیات، خدمت سربازی، نگهداشت اموال عمومی، رعایت بهداشت، چگونگی رویارویی با رخدادهای ... آشنایی داشته باشند. شهروندان بی‌بهره از چنین

آگاهی‌ها و ناآشنا به وظایف و حقوق مدنی و اجتماعی خود، نه می‌توانند گرهی از مشکلات خود بگشایند، نه باری از دوش دولت بردارند. بدین‌سان، بایسته است که در هر جامعه، امکانات و ابزارهایی برای آموزش شهروندان و آشنا کردن آنان با حقوق، وظایف و مسئولیت‌هایشان فراهم آید. (نوروزی، 1395)

امروزه نسبت به حقوق شهروندان تأکید بیشتری می‌شود تا بر تکالیف و مسئولیت‌های آنان؛ این حقوق عبارتند از: حقوق مدنی، سیاسی، اجتماعی و در این میان، حقوق افراد؛ یعنی حقوق طبیعی برای بهره‌مندی از حداقل معیارهای اقتصادی، امنیت، تأمین اجتماعی، بهداشتی و ... دارای اهمیت بیشتری است.

منظور از میزان آگاهی از حقوق شهروندی این است که افراد در ذهن خود درباره حقوق شهروندی چه چیزهایی را می‌دانند و این دانسته‌ها چقدر با واقعیت تطابق دارد (شیانی و داوودندی، 1389). در نتیجه، آگاهی شهروندی، شناخت امکانات موجود در سطح شهر برای رفاه شهروندان، آشنایی با وظایف، اهداف و مأموریت‌های شهرداری و نیز آشنایی با وظایف هر یک از واحدهای زیرمجموعه این نهاد و سازوکارهای استیفای حقوق در آنها، شهروندان را در بهره‌برداری بهتر از فرصت‌ها و موقعیت‌های رفاه و پیشرفت باری خواهد کرد.

شهروند آگاه از حقوق شهروندی، خواهان مشارکت هدفمند است؛ یعنی شهروندان در جهت تبدیل اجتماع و محل زندگی‌شان به مکان بهتر مشارکت کنند؛ یعنی اینکه مردم در فرایند تصمیم‌گیری‌ها در زمینه مسائل شهر و محل زندگی‌شان مشارکت فعال داشته باشند. بدین‌سان به شهروندان امکان مشارکت در برنامه‌ریزی‌ها و ارائه خدمات عمومی داده می‌شود. این‌گونه آگاهی شهروندی از مردم می‌خواهد که فقط خواستار حقوقشان نباشند، بلکه باید مسئولیت‌های شخصی و اجتماعی گسترده‌تری را نیز بر عهده بگیرند. نظر بر این است که اکنون در قرن بیست و یکم، ساختارهای سنتی قدرت مانند دولتها، شرکتهای بزرگ و خصوصی، مدارس و نظایر آنها، دیگر نمی‌توانند همه مسائل زندگی شهری را حل و فصل کنند و بدون مشارکت فعال خود شهروندان، امکان حل و فصل مسائل وجود ندارد. (حاج‌زاده و منصور، 1392)

با وجود سابقه اندک حقوق شهروندی در ایران و با توجه به شرایط جامعه در ابتدای پیروزی انقلاب، حقوق شهروندی در نزد امام خمینی (ره) مسئله و دغدغه‌ای جدی بوده و به مصادیق آن در سیره نظری و عملی ایشان تأکید و توجه ویژه شده است. با کمی بررسی در آثار حضرت امام، به ویژه صحیفه امام، توجه و دقت در حقوق شهروندی و حفظ حریم خصوصی افراد را در فرمایشات ایشان می‌توان یافت. همچنین فرمان هشت ماده‌ای حضرت امام در سال 1361 را باید نخستین پیام حقوق بشر و شهروندی پس از انقلاب اسلامی دانست که تمام وجوه کرامت و عزت انسانی را در بر می‌گیرد و به همین دلیل با گذشت بیش از سه دهه از آن، هنوز زنده و نیازمند توجه و تحلیل و عمل است؛ دستورالعملی که خطاب به همه سران و

369 بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی مردم از حقوق شهروندی ...

مسئولان نظام، نهادها و سازمانها و برای تمام زمانهاست و تأکیدی قاطع و همه‌جانبه بر قانونگرایی و حفظ اصول قانون اساسی و حقوق شهروندی و حریم خصوصی مردم دارد. (شادمانی، 1395)

باید در نظر داشت آگاهی شهروندان به خودی خود و به واسطهٔ تجمع آنان در کنار یکدیگر ایجاد نمی‌شود، بلکه باید نهادهای شهری متکفل ایجاد آن باشند. از سوی دیگر، تنها داشتن حق و تکلیف و آگاهی از آنها کافی نیست، بلکه این حقوق اگر مطالبه نشوند و به راستی به اجرا در نیایند، هیچ معنایی نخواهند داشت. مبرهن است که آگاهی، اولین و اساسی‌ترین گام در این راه است؛ اما کشورهای در حال توسعه (از جمله ایران) در این زمینه پیشرفت چندانی نداشته‌اند.

نتایج تحقیقی که اخیراً در این باره انجام شده، نشان می‌دهد اطلاعات عمومی آمریکاییان ساکن سانفرانسیسکو به طور نسبی تا 10 برابر بالاتر از اطلاعات عمومی ساکنان جاکارتا در اندونزی است که البته با میزان تحصیلات ارتباط مستقیمی نشان می‌دهد (ور، 2017). همچنین یافته‌های تحقیق احمدی (1383) نشان می‌دهد که در مجموع میزان آگاهی از حقوق شهروندی کم و تعهدات شهروندی از آن کمتر است. هزارجریبی و امانیان (1390) به این نتیجه رسیدند که 35/2 درصد از زنان شاغل در شهرداری تهران، آگاهی پایینی از حقوق شهروندی داشتند، 45/6 درصد آگاهی متوسط و تنها 19/3 درصد از آگاهی بالایی برخوردار بوده‌اند. قهرمانی و داودپور (1394) به این نتیجه رسیدند که اساتید دانشگاه، آگاهی خوبی از حقوق شهروندی دارند.

بدین ترتیب، به راحتی می‌توان دریافت که افراد عادی در کشور ما آگاهی زیادی از حقوق شهروندی خود ندارند؛ در حالی که انقلاب اسلامی و قانون اساسی بر مبنای احترام به حقوق شهروندی بنیانگذاری و تدوین شده است. در چنین شرایطی، سیاستها، برنامه‌ها و ضوابط قانونی در خلأ آگاهی عمومی، به نتایج قابل توجهی نخواهد رسید و علاوه بر اختلال در مدیریت شهرها، خود شهروندان را نیز با مشکلات عدیده‌ای روبه‌رو خواهد کرد. به عبارت دیگر؛ داشتن زندگی مناسب در کنار دیگران و بهره‌مندی از مزایای شهر، بدون آگاهی از حقوق و وظایف و تکالیف مرتبط با آن تحقق نمی‌یابد و با توجه به اینکه دانشجویان از اقشار مهم و تأثیرگذار جامعه ما در مسائل فرهنگی، اجتماعی، سیاسی، فرهنگی و غیره محسوب می‌شوند، انتظار می‌رود این قشر خاص از جامعه نسبت به سایر اقشار جامعه، آگاهی مناسبی از حقوق شهروندی و کرامت انسانی داشته باشند. اما طبق پیشینه بررسی شده، تا کنون در ایران و به خصوص در تبریز، به بررسی موضوع میزان آگاهی دانشجویان از حقوق شهروندی و کرامت انسانی و نقش انقلاب اسلامی در این آگاهی، پرداخته نشده است و این یک خلأ تحقیقاتی در این حوزه محسوب می‌شود که این تحقیق در صدد رفع آن با پاسخگویی علمی به این سؤالات است که:

میزان آگاهی دانشجویان از حقوق شهروندی و کرامت به چه میزان است؟

تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی مردم از حقوق شهروندی و کرامت انسانی دانشجویان چگونه بوده است؟

ب) روش‌شناسی

تحقیق حاضر از نظر روش، توصیفی - پیمایشی و از نظر هدف، کاربردی است که به شیوه تحقیقات میدانی به جمع‌آوری داده‌ها پرداخته است. جامعه آماری تحقیق حاضر شامل کلیه دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز در سال تحصیلی 98-1397 به تعداد 21000 نفر است که بر اساس فرمول کوکران، 384 نفر از آنان با روش نمونه‌گیری خوشه‌ای چند مرحله‌ای به عنوان نمونه انتخاب شدند. ابزار گردآوری اطلاعات، پرسشنامه 20 سؤالی محقق‌ساخته با 20 سؤال است که بر اساس مقیاس طیف لیکرت، از خیلی کم تا خیلی زیاد که به ترتیب نمره یک تا پنج به آن تعلق می‌گیرد، میزان نقش انقلاب اسلامی را در ارتقای آگاهی آنان از حقوق شهروندی در سه بعد حقوق مدنی، حقوق سیاسی و حقوق اجتماعی و همچنین کرامت انسانی می‌سنجد. روایی محتوایی پرسشنامه بر اساس مبانی نظری موجود و نظر پنج نفر از متخصصان حوزه در دانشگاه بررسی شد و 0/83 به دست آمد. ضریب پایایی پرسشنامه نیز بر اساس آلفای کرونباخ، 0/87 به دست آمد. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از آمارهای توصیفی میانگین و انحراف معیار و آماره استنباطی تی تک‌نمونه‌ای با نرم‌افزار اس.پی.اس.اس. 23 استفاده شده است.

ج) یافته‌ها

1. توزیع فراوانی جنسیت پاسخگویان

با توجه به تجزیه و تحلیل داده‌ها، از بین پاسخگویان، 223 نفر (58/1 درصد) دختر و 161 نفر (41/9 درصد) پسر بوده‌اند. (جدول 1)

جدول 1: توزیع فراوانی و فراوانی درصدی جنسیت پاسخگویان

جنسیت	فراوانی	درصد فراوانی
زن	223	58/1
مرد	161	41/9
کل	384	100/0

371 \diamond بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی مردم از حقوق شهروندی ...

2. وضعیت سن پاسخگویان

با توجه به تجزیه و تحلیل داده‌ها، از بین پاسخگویان، 171 نفر (44/5 درصد) کمتر از 25 سال، 129 نفر (33/6 درصد) بین 25 تا 30 سال و 84 نفر (21/9 درصد) بیش از 30 سال سن داشته‌اند. (جدول 2)

جدول: توزیع فراوانی وضعیت سن پاسخگویان

درصد فراوانی	فراوانی	سن
44/5	171	کمتر از 25 سال
33/6	129	25 تا 30 سال
21/9	84	بیشتر از 30 سال
100/0	384	کل

3. وضعیت مقطع تحصیلی پاسخگویان

با توجه به تجزیه و تحلیل داده‌ها، از بین پاسخگویان، مقطع تحصیلی 34 نفر (8/9 درصد) کاردانی، 226 نفر (58/9 درصد) کارشناسی، 96 نفر (25 درصد) کارشناسی ارشد و 28 نفر (7/2 درصد) دکتری بوده است. (جدول 3)

جدول 3: توزیع فراوانی وضعیت مقطع تحصیلی پاسخگویان

درصد فراوانی	فراوانی	مقطع تحصیلی
8/9	34	کاردانی
58/9	226	کارشناسی
25/0	96	کارشناسی ارشد
7/2	28	دکتری
100/0	384	کل

4. آماره‌های توصیفی متغیرها

جدول 4: آماره‌های توصیفی نمره متغیرهای تحقیق

متغیرها	کمترین	بیشترین	میانگین	انحراف معیار
حقوق شهروندی	1	4/79	3/32	0/66
کرامت انسانی	1	5	3/31	0/72
حقوق مدنی	1	5	3/27	0/79
حقوق سیاسی	1	4/88	3/26	0/77
حقوق اجتماعی	1	5	3/42	0/66

5. بررسی فرض نرمال بودن متغیرها

نتایج آزمون نرمال بودن متغیرها بر اساس آزمون کلموگراف اسمیرنف نشان می‌دهد که معناداری متغیرهای اصلی تحقیق از سطح معناداری $\alpha=0/05$ بالاتر است؛ لذا در این سطح، فرض H_0 ؛ یعنی نرمال بودن داده‌ها رد نمی‌شود. بنابر این، می‌توان گفت که نمره‌های متغیرهای تحقیق دارای توزیع نرمال است و می‌توان برای آزمون فرضیه‌ها از آزمون تی تک‌نمونه‌ای استفاده کرد.

جدول 5: آزمون کلموگراف اسمیرنف برای فرض نرمال بودن متغیرها

حقوق اجتماعی	حقوق سیاسی	حقوق مدنی	کرامت انسانی	حقوق شهروندی	آماره کلموگراف اسمیرنف
1/45	1/09	1/41	1/29	1/23	آماره کلموگراف اسمیرنف
0/051	0/183	0/054	0/087	0/094	معناداری
برقرار است	برقرار است	برقرار است	برقرار است	برقرار است	فرض نرمال

6. یافته‌های استنباطی

فرضیه 1: انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق شهروندی تأثیر داشته است.

H_0 : انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق شهروندی تأثیر نداشته است.

H_1 : انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق شهروندی تأثیر داشته است.

$$H_0: \mu \leq 3$$

$$H_1: \mu > 3$$

بر اساس آماره آزمون تی تک‌نمونه‌ای معناداری کوچک‌تر از سطح معناداری $\alpha=0/05$ است ($P < 0/05$ ، $t_{383}=9/55$). لذا در این سطح، فرض صفر رد می‌شود؛ یعنی بین میانگین به دست آمده و میانگین نظری (مقدار آزمون)، تفاوت معناداری وجود دارد و چون مقدار آماره تی و اختلاف میانگینها مثبت است؛ یعنی میانگین به دست آمده بزرگ‌تر از میانگین نظری (مقدار آزمون) است، پس می‌توان گفت انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق شهروندی، تأثیر مثبت و معناداری داشته است. (جدول 6)

جدول 6: آماره‌های آزمون تی تک‌نمونه‌ای برای بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق شهروندی

آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار آزمون	اختلاف میانگین	آماره تی	درجه آزادی	معناداری
حقوق شهروندی	384	3/32	0/66	3	0/32	9/55	383	0/001

373 \diamond بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی مردم از حقوق شهروندی ...

فرضیه 2: انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از کرامت انسانی تأثیر داشته است.

H_0 : انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از کرامت انسانی تأثیر نداشته است.

H_1 : انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از کرامت انسانی تأثیر داشته است.

$$H_0: \mu \leq 3$$

$$H_1: \mu > 3$$

بر اساس آماره آزمون تی تک‌نمونه‌ای معناداری کوچک‌تر از سطح معناداری $\alpha = 0/05$ است ($P < 0/05$). لذا در این سطح، فرض صفر رد می‌شود؛ یعنی بین میانگین به دست آمده و میانگین نظری (مقدار آزمون) تفاوت معناداری وجود دارد و چون مقدار آماره تی و اختلاف میانگینها مثبت است؛ یعنی میانگین به دست آمده بزرگ‌تر از میانگین نظری (مقدار آزمون) است، پس می‌توان گفت انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از کرامت انسانی، تأثیر مثبت و معناداری داشته است. (جدول 7)

جدول 7: آماره‌های آزمون تی تک‌نمونه‌ای برای بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از کرامت انسانی

آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار آزمون	اختلاف میانگین	آماره تی	درجه آزادی	معناداری
کرامت انسانی	384	3/31	0/72	3	0/31	8/51	383	0/001

فرضیه 3: انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق مدنی تأثیر داشته است.

H_0 : انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق مدنی تأثیر نداشته است.

H_1 : انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق مدنی تأثیر داشته است.

$$H_0: \mu \leq 3$$

$$H_1: \mu > 3$$

بر اساس آماره آزمون تی تک‌نمونه‌ای معناداری کوچک‌تر از سطح معناداری $\alpha = 0/05$ است ($P < 0/05$). لذا در این سطح، فرض صفر رد می‌شود؛ یعنی بین میانگین به دست آمده و میانگین نظری (مقدار آزمون) تفاوت معناداری وجود دارد و چون مقدار آماره تی و اختلاف میانگینها مثبت است؛ یعنی میانگین به دست آمده بزرگ‌تر از میانگین نظری (مقدار آزمون) است، پس می‌توان گفت انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق مدنی، تأثیر مثبت و معناداری داشته است. (جدول 8)

جدول 8: آماره‌های آزمون تی تک‌نمونه‌ای برای بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق مدنی

آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار آزمون	اختلاف میانگین	آماره تی	درجه آزادی	معناداری
حقوق مدنی	384	3/27	0/79	3	0/27	6/72	383	0/001

فرضیه 4: انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق سیاسی تأثیر داشته است.

H_0 : انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق سیاسی تأثیر نداشته است.

H_1 : انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق سیاسی تأثیر داشته است.

$$H_0: \mu \leq 3$$

$$H_1: \mu > 3$$

بر اساس آماره آزمون تی تک‌نمونه‌ای معناداری کوچک‌تر از سطح معناداری $\alpha = 0/05$ است $P < 0/05$. لذا در این سطح، فرض صفر رد می‌شود؛ یعنی بین میانگین به دست آمده و میانگین نظری (مقدار آزمون) تفاوت معناداری وجود دارد و چون مقدار آماره تی و اختلاف میانگینها مثبت است؛ یعنی میانگین به دست آمده بزرگ‌تر از میانگین نظری (مقدار آزمون) است، پس می‌توان گفت انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق سیاسی، تأثیر مثبت و معناداری داشته است. (جدول 9)

جدول 9: آماره‌های آزمون تی تک‌نمونه‌ای برای بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق سیاسی

آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار آزمون	اختلاف میانگین	آماره T	درجه آزادی	معناداری
حقوق سیاسی	384	3/26	0/77	3	0/26	6/65	383	0/001

فرضیه 5: انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق اجتماعی تأثیر داشته است.

H_0 : انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق اجتماعی تأثیر نداشته است.

H_1 : انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق اجتماعی تأثیر داشته است.

$$H_0: \mu \leq 3$$

$$H_1: \mu > 3$$

بر اساس آماره آزمون تی تک‌نمونه‌ای معناداری کوچک‌تر از سطح معناداری $\alpha = 0/05$ است $P < 0/05$. لذا در این سطح، فرض صفر رد می‌شود؛ یعنی بین میانگین به دست آمده و میانگین نظری (مقدار آزمون) تفاوت معناداری وجود دارد و چون مقدار آماره تی و اختلاف میانگینها مثبت است؛ یعنی

375 \blacklozenge بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی مردم از حقوق شهروندی ...

میانگین به دست آمده بزرگ‌تر از میانگین نظری (مقدار آزمون) است، پس می‌توان گفت انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق اجتماعی، تأثیر مثبت و معناداری داشته است. (جدول 10)

جدول 10: آماره‌های آزمون تی تک‌نمونه‌ای برای بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق اجتماعی

آماره‌ها	تعداد	میانگین	انحراف معیار	مقدار آزمون	اختلاف میانگین	آماره تی آزادی	درجه	معناداری
حقوق اجتماعی	384	3/42	0/66	3	0/42	12/47	383	0/001

د) بحث و نتیجه‌گیری

بر اساس نتایج حاصل از تحقیق می‌توان گفت از نظر دانشجویان، انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از حقوق شهروندی در سه بُعد مدنی، سیاسی و اجتماعی، تأثیر مثبت و معنادار داشته است؛ به این صورت که از نظر دانشجویان، وقوع انقلاب اسلامی و سیاستها و اصول آن در راستای احقاق حقوق شهروندی در جامعه بوده است و رسانه‌ها و مسئولان نظام جمهوری اسلامی هم در تبیین حقوق شهروندی نقش تعیین‌کننده داشته‌اند. به عبارتی؛ از نظر دانشجویان، انقلاب اسلامی با رهبری امام خمینی (ره) و حضرت آیت‌الله خامنه‌ای و دولتهای بر سر کار آمده، نقش برجسته‌ای طی چهل سال گذشته در آگاهی شهروندان از حقوق شهروندی خود داشته‌اند. در این راستا می‌توان گفت کشور ایران با تمدنی کهن و پیوستگی و آمیختگی با تمدن اسلامی و با طی فراز و نشیبهای گوناگون تاریخی و داشتن فرهنگی غنی و ممتاز، در کمتر از یک قرن، دو انقلاب اجتماعی و سیاسی را برای تحدید قدرت سیاسی و به رسمیت شناختن حقوق و امتیازات فردی و اجتماعی و نیل به استقلال تجربه کرده است. انقلاب اسلامی ایران (انقلاب دوم) با صبغه ارزشی تلاش کرد با تدوین و استوار کردن نهادهای حکومتی و با تدوین قانون اساسی با الهام از آموزه‌های دینی، روابط متقابل میان دولت و شهروندان و حدود اختیارات قوای حکومتی را مشخص سازد. در فصل مربوط به حقوق ملت، امتیازات و حقوق شهروندی در قانون اساسی ملاحظه شده است. البته با توجه به موارد استثنایی که در اصول مندرج در قانون اساسی پیش‌بینی شده، لازم است با توجه به روح حاکم بر قانون اساسی، به منظور تقویت نهادهای مدنی و حفظ حرمت و کرامت انسانها که مورد تأکید آموزه‌های اسلامی است، قوانین عادی نیز برای صیانت از اصول مزبور تدوین شود.

برخی از اصول قانون اساسی که در آن بر حفظ حقوق شهروندی تأکید شده است، نشان‌دهنده نقش انقلاب اسلامی در حفظ و ارتقای حقوق شهروندی در جامعه است: در اصل نوزدهم قانون اساسی جمهوری اسلامی آمده است: «مردم ایران از هر قوم و قبیله که باشند از حقوق مساوی برخوردارند و رنگ،

نژاد، زبان و مانند اینها سبب امتیاز نخواهد بود». این اصل نافی هرگونه امتیازات طبقاتی، قومی و نژادی است. مساوات مندرج در اصل نوزدهم به طور عمده ناظر به مساوات در برابر قانون و برخورداری از حمایت قانونی از تمام آحاد جامعه، صرف نظر از پایگاه قومی، طبقاتی و نژادی است. پیروان ادیان توحیدی (اهل کتاب) که قانون اساسی آنها را احصا کرده است نیز مانند اکثریت مسلمان باید مورد حمایت قانون قرار گیرند و از حقوق شهروندی برخوردار باشند. حق حیات و برخورداری از امنیت و آزادی در ماده سوم اعلامیه جهانی حقوق بشر مورد تأکید قرار گرفته است. در اصل سی و دوم قانون اساسی آمده است: «هیچ کس را نمی‌توان دستگیر کرد مگر به حکم و ترتیبی که قانون معین می‌کند. در صورت بازداشت، موضوع اتهام باید با ذکر دلایل، بلافاصله کتباً به متهم ابلاغ و تفهیم شود و حداکثر ظرف مدت بیست و چهار ساعت، پرونده مقدماتی برای مراجع صالحه قضایی ارسال و مقدمات محاکمه، در اسرع وقت فراهم گردد. متخلف از این اصل، مطابق قانون مجازات می‌شود». اصل امنیت فردی به عنوان یکی از ارکان مهم حقوق شهروندی، با مجموعه‌ای از مقررات دیگر برای تضمین این اصل تکمیل شده است. برای مثال، اصل قانونی بودن جرم و مجازات، اصل عدم عطف به ماسبق شدن قانون، اصل علنی بودن محاکمات و حضور وکیل در مراحل بازپرسی و دادرسی و رسیدگی به جرائم بزرگ و مهم توسط هیئت منصفه که همگی در قانون اساسی جمهوری اسلامی پیش‌بینی شده است. حق آزادی در انتخاب محل سکونت از حقوق شهروندی محسوب می‌شود و انتخاب محل سکونت و نقل و انتقال بر اساس میل و اراده افراد علی‌الاصول انجام می‌شود. در اصل بیست و دوم قانون اساسی گفته شده است: «حیثیت، جان، مال، حقوق و مسکن و شغل اشخاص از تعرض مصون است، مگر در مواردی که قانون تجویز می‌کند. اصل تعرض ناپذیری مکاتبات و نامه‌های افراد به منظور صیانت و حمایت از زندگی خصوصی افراد است. این اصل که برای حفظ حقوق شهروندی است، در اصل بیست و پنجم قانون اساسی جمهوری اسلامی مورد تأیید قرار گرفته است. در اصل مزبور چنین آمده است: «بازرسی و نرساندن نامه‌ها، ضبط و فاش کردن مکالمات تلفنی، افشای مخابرات تلگرافی و تلکس، عدم مخابره و نرساندن آنها، استراق سمع و هرگونه تجسس ممنوع است، مگر به حکم قانون». اصل بیست و سوم، تفتیش عقاید را به صراحت منع کرده است: «تفتیش عقاید ممنوع است و هیچ کس را نمی‌توان به صرف داشتن عقیده‌ای مورد تعرض و مؤاخذه قرار داد». اصل سی و چهارم قانون اساسی مقرر می‌دارد که دادخواهی از حقوق مسلم فردی و شهروندی تمام آحاد ملت است. قانون اساسی جمهوری اسلامی در بند سوم از اصل سوم، آموزش و پرورش و تربیت بدنی رایگان را برای تمام شهروندان در تمام سطوح مقرر کرده است. حقوق مربوط به آزادی اخبار و اطلاعات، از مهم‌ترین و عام‌ترین حقوق شهروندی برای نیل به درست‌ترین و صادقانه‌ترین اطلاعات در خصوص مسائل داخلی و بین‌المللی است. آزادی مطبوعات و ممنوع بودن سانسور از لوازم اصلی تحقق اصل مزبور است. مطبوعات را رکن چهارم آزادی نشریات و مطبوعات برای اطلاع‌رسانی به شرط آنکه مخل به مبانی اسلام و حقوق عمومی نباشد، سخن به میان آمده و تفصیل آن به قوانین عادی مفوض شده است. همچنین

377 بررسی تأثیر انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی مردم از حقوق شهروندی ...

در اصل 175 قانون اساسی آمده است: «در رسانه‌های گروهی (رادیو و تلویزیون)، آزادی انتشارات و تبلیغات، طبق موازین اسلامی باید تأمین شود».

اصل مالکیت یکی از حقوق مهم شهروندی و لازمه رشد و توسعه کشور و اشتغال‌زایی و ایجاد انگیزه به منظور سرمایه‌گذاری برای نیل به پیشرفت محسوب می‌شود. تملک، انتقال و زوال حق بالمعنی ااعم (مادی و غیر مادی) از ارکان حقوق مدنی است. این اصل، از اصول متقن و اساسی در آموزه‌های فقهی و حقوقی اسلام و پایه مهم در تنظیم روابط اجتماعی و اقتصادی است. اصل حرمت مالکیت مشروع برای تمام شهروندان در قانون اساسی محترم و مقبول شمرده شده است. در اصل چهل و هفتم قانون اساسی آمده است: «مالکیت شخصی که از راه مشروع باشد، محترم است».

طبق نتایج به دست آمده از تحقیق و بر اساس نظر دانشجویان، انقلاب اسلامی در ارتقای آگاهی دانشجویان از کرامت انسانی، تأثیر مثبت و معنادار داشته است؛ به این صورت که از نظر دانشجویان، یکی از اصول اساسی انقلاب اسلامی، حفظ و ارتقای کرامت انسانی بوده است که فراتر از نیازهای مادی شهروندان است و بنیان انقلاب اسلامی بر اساس توجه به هدف خلقت و نیازمندی معنوی و اخروی انسان در کنار نیازهای مادی او بوده است. و حفظ کرامت انسانی همواره مورد تأکید مسئولان انقلاب اسلامی، به خصوص بنیانگذار آن، حضرت امام خمینی (ره) و همچنین حضرت آیت‌الله خامنه‌ای بوده است. همین امر باعث اشاعه فرهنگ انقلاب اسلامی با مبنای معنوی و اخلاقی و حفظ و ارتقای کرامت انسانی شده است. در این باره می‌توان گفت یکی از عناصر تشکیل‌دهنده اندیشه و فرهنگ انقلاب اسلامی، عنصر کرامت است. موضوع کرامت از بحث‌های ضروری دنیای معاصر به شمار می‌رود که در چارچوب اندیشه شیعی و با استفاده از آموزه‌های غنی قرآن و عترت، تعریف و ابعاد خاصی برای آن به دست می‌آید. بنابر این، اگر نظام حاکم بر مبنای اسلام تحکیم شود و درصدد نشر معارف و احکام آن و ضامن اجرای حدودش باشد، آن حکومت دارای وصف کرامت انسانی است.

منابع

- احمدی، فخری سادات (1383). بررسی تأثیر آگاهی از حقوق و تعهدات شهروندی در شهر بر فرایند تحقق حقوق شهروندی. رساله کارشناسی ارشد پژوهشگری علوم اجتماعی. دانشگاه الزهرا.
- احمدی طباطبایی، محمدرضا (1388). «حقوق شهروندی با تأکید بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». *رهیافت انقلاب اسلامی*، ش 18: 3-8.
- اسماعیلی، رضا (1380). «انواع حقوق شهروندی در قانون اساسی جمهوری اسلامی». *فرهنگ اصفهان*، ش 22.
- افضلی، رسول و مهدی حسام (1389). «حقوق شهروندی در ایران». *اطلاعات سیاسی-اقتصادی*، ش 106-123: 279.
- جوادی آملی، عبدالله (1396). *کرامت در قرآن*. تهران: نشر فرهنگ اسلامی.
- حاج زاده، مصطفی و اعظم منصوری (1392). «سنجش میزان آگاهی‌های عمومی به حقوق شهروندی در استان خراسان شمالی». *فصلنامه علمی پژوهشی دانشگاه آزاد اسلامی*، ش 12: 57-76.
- درخشه، جلال (1388). «بازتفسیر مفاهیم دینی و تأثیر آن بر شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران». *دانش سیاسی*، ش 10: 87-121.
- زیاری، ک؛ ع. شیخی، م.ب. عطاران و د. کاشفی دوست (1392). «رزیابی میزان آگاهی‌های عمومی شهروندان پیرانشهر از حقوق شهروندی و قوانین شهری». *پژوهش‌های جغرافیای برنامه‌ریزی شهری*، دوره اول، ش 1.
- سروری مجد، علی (1393). «مبانی عنصر کرامت در فرهنگ انقلاب اسلامی». *رهیافت انقلاب اسلامی*، ش 28: 121-137.
- شادمانی، مهدیه (1395). «حقوق شهروندی از منظر امام خمینی (ره)». *صیانت از حقوق زن*، ش 5: 22-9.
- شیان، م. و ط. داوودندی (1389). «تحلیلی بر میزان آگاهی از شهروندی در میان دانشجویان». *برنامه‌ریزی و رفاه اجتماعی*، ش 5.
- قهرمانی، مریم و زهره داوودپور (1394). «سنجش میزان آگاهی اساتید دانشگاه از حقوق شهروندی». *مطالعات محیطی هفت حصار*، ش 11: 79-89.
- مطهرنیا، مهدی (1382). «عرفان سیاسی در فرایند انقلاب اسلامی». *اندیشه انقلاب اسلامی*، ش 5.
- نوری، کامبیز (1395). «حقوق شهروندی، مسئولیت مشترک دولت و شهروند». *نامه*، ش 103.
- والی‌زاده، افروز (1390). «مبانی حقوق شهروندی مدنی از دیدگاه حضرت علی (ع)». *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*. دانشگاه امام صادق (ع).
- هزارجریبی، جعفر و ابوالفضل امانیان (1390). «آگاهی زنان از حقوق شهروندی و عوامل مؤثر بر آن». *مطالعات و پژوهش‌های شهری و منطقه‌ای*، ش 9: 1-18.
- Afzali, Rasoul & Mehdi Hesam (2010). "Citizenship Rights in Iran". *Journal of Political - Economic Information*, 279: 106-123.

- Ahmadi Tabatabaei, Mohammad Reza (2009). "**Citizenship Rights with Emphasis on the Constitution of the Islamic Republic of Iran**". *Approach to the Islamic Revolution*, 8: 3-18.
- Ahmadi, Fakhri Sadat (2004). **The Impact of Awareness about Citizenship Rights and Obligations in the City on the Process of Realization of Citizenship Rights**. Master's Degree thesis in Social Science Research. Al-Zahra University.
- Derakhsheh, Jalal (2009). "**Re-Interpreting Religious Concepts and their Effects on the Formation of the Islamic Revolution of Iran**". *Journal of Political Science*, 10: 87-121.
- Ghahramani, Maryam & Zohreh Davoodpour (2015). "**Measurement of the Awareness Level of University Professors on Citizenship Rights**". *Environmental Studies of Seven Hesar*, 11: 79-89.
- Hajzadeh, Mostafa & Azam Mansouri (2013). "**The Measurement of Public Awareness Level of Citizenship Rights in North Khorasan Province**". *The Scientific-Research Journal of Azad University*, 12: 57-76.
- Hezarjaribi, Ja'far & Abolfazl Ammanian (2011). "**Women's Awareness of Citizenship Rights and its Affecting Factors**". *Urban and Regional Studies and Research*, 9: 1-18.
- Isma'ili, Reza (2001). "**Types of Citizenship Rights in the Constitution of the Islamic Republic**". *Quarterly Journal of Isfahan Culture*, No. 22.
- Javadi Amoli, Abdullah (2017). **Dignity in the Qur'an**. Tehran: Islamic Culture Publication.
- Motahrniya, Mahdi (2003). "**Political Mysticism in the Process of the Islamic Revolution**". *Islamic Revolution Thought Quarterly Journal*, No. 5.
- Nowroozi, Kambiz (2016). "**Citizenship Rights, Common Responsibility of Government and Citizens**". *Letter*, No. 103.
- Shademani, Mahdieh (2016). "**Citizenship Rights in the Perspective of Imam Khomeini**". *Journal of Women Rights Protection*, 5: 9-22.
- Shiyany, M. & T. Davoudwandi (2010). "**An Analysis of the Citizenship Awareness Level among Students**". *Quarterly Journal of Planning and Social Welfare*, No. 5.
- Soruri Majd, Ali (2014). "**Principals of Dignity Element in Islamic Revolution Culture**". *Islamic Revolutionary Approach*, 28: 121-137.
- Valizadeh, Afrooz (2011). **Principals of Civil Citizenship Rights in the Viewpoint of Imam Ali (AS)**. M.A. Thesis. Imam Sadiq (AS) University.
- Webber, Melvin M. (2017). **The Urban Place and Non Place Urban Realm**. University of Pennsylvania.
- Ziyari, K.; A. Sheikhi, M.B. Attaran & D. Kashefidoust (2013). "**Evaluation of Public Awareness of Piranshahr Citizens about Citizenship Rights and Urban Laws**". *Quarterly Journal of Geography Research and Urban Planning*, Vol. 1, Issue 1.

